

УДК 811

DOI

Архипенко Л. М.,

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української філології та історії
Харківського національного
економічного університету ім. С. Кузнеця*

УПЛИВ ЗАПОЗИЧЕНОЇ ЛЕКСИКИ НА ФОРМУВАННЯ ГІПЕРО- ГІПОНІМІЧНИХ ВІДНОШЕНЬ В ТЕРМІНОСИСТЕМАХ

Анотація. Сьогодні термінологія становить найбільш динамічний пласт лексичної системи мови. Вивчення термінологічних систем має важливу наукову й практичну значущість для розв'язання ключових завдань сучасної лінгвістики, зокрема лексикології. Незаперечним став факт поширення в сучасному глобалізованому світі будь-якої інформації переважно через посередництво англійської мови, що визначає постійну потребу ретельного вивчення пласта лексичних запозичень у сучасну українську мову, зокрема в терміносистеми різних галузей знань. Одним із видів семантичних відношень в термінології є гіперо-гіпонімічні. Мета пропонованої статті – дослідити вплив запозиченої лексики на функційні особливості гіперонімів і гіпонімів у науковому дискурсі. Гіперо-гіпонімічні відношення належать до фундаментальних типів парадигматичних відносин. У результаті дослідження встановлено, що цей тип відношень засадничий у структуруванні як словникового складу в цілому, так і його спеціальної лексики; з'ясовано, що сітка родо-видових відношень вказує на місце

терміноодиниці системі й уможлиблює прогнозування появи нових термінів, які віднайдуть вільні місця в гіперо-гіпонімічній структурі. Субстратом для виникнення нових термінів може бути й загальноновживана лексика, і запозичена з інших мов вузькоспеціальна термінолексика. Доведено, що запозичування – поширений формат створення нових термінів й одночасно продуктивний спосіб збагачення загальномовного словника; запозичені терміни мають переваги порівняно загальноновживаними лексемами завдяки властивим їм однозначності й нейтральності. Зроблено висновок про те, що інтенсивність запозичування терміноодиниць перебуває в прямій чи опосередкованій залежності від екстралінгвальних причин, а збагаченню лексичного фонду сучасної мови науки і техніки сприяють родо-видові відношення в термінології, що виникають і як результат термінозапозичування.

Ключові слова: термін, терміносистема, гіперо-гіпонімічні відношення, запозичення, іншомовна лексика.

Постановка проблеми. У сучасному глобалізованому світі міжкультурна комунікація – невід'ємна складова життя будь-якої людини, яка реалізується через опанування іноземних мов і потребує навиків у систематизації знань, зокрема лексичних. Віддзеркалюючи дійсність, лексична система мови певною мірою повторює навколишню реальність. Зв'язки об'єктивної дійсності, відображувані в мові, потребують і внутрішнього впорядкування слів. Об'єднання лексем у групи переважно базується на семантичних відносинах двох універсальних видів: синтагматичні (горизонтальні) й парадигматичні (вертикальні). Смыслова системність мови виражається смисловим зв'язкам як між окремими мовними одиницями, так і між їх групами. Такі зв'язки реалізуються в семантичних полях, тематичних групах, лексико-семантичних групах, синонімічних, антонімічних, гіпонімічних рядах тощо. Сприймаючи новий, досі невідомий факт дійсності, свідомість людини відразу фіксує його в певній ділянці пам'яті, яка далі може активізуватися в певних ситуаціях. За схожим принципом нові елементи мови не механічно додаються до вже наявних, а розміщуються у вже сформованій у

свідомості системі (долучаються до складу тематичної групи, семантичного поля, набувають рис сполучуваності).

Гіперо-гіпонімічні відношення – один зі значущих принципів організації словникового складу будь-якої мови, субстрат якого – родо-видова концептуальна спільність лексем. Такий принцип систематизації можна назвати відношеннями підпорядкування й панування, де одне слово (гіперонім) позначає групу понять, до якої входить поняття, позначуване іншим словом – гіпонімом. Обсяг референції гіпероніма за змістом закріпленого за ним поняття ширший порівняно з гіпонімом, а отже, значення гіпероніма набуває спеціалізації в значеннях усіх його гіпонімів. Для гіперо-гіпонімічних рядів, крім відношень підпорядкування та панування, характерні відношення рівності, які встановлюються між гіпонімами одного гіпероніма. Це співгіпоніми, когіпоніми чи еквоніми, які різняться виокремленими в значеннях диференційними ознаками за наявності спільного семантичного елемента. Визначення гіпер-гіпонімічних відносин між лексемами, зокрема термінами, особливо актуальне для складання словників різного спрямування, для створення пошукових інформаційних систем тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемним питанням вивчення гіперо-гіпонімічних зв'язків присвячені наукові розвідки багатьох дослідників. Ще в середині ХХ століття цим типом відношень цікавилася такі усесвітньо відомі лінгвісти, як Ш. Баллі і Дж. Лайонез. Терміни «гіпонім» і «гіперонім» на позначення мовознавчих понять з'явилися в працях британського семасіолога Дж. Лайонза. Лексему із загальним, широким значенням він назвав гіперонімом, а з конкретним, вузьким значенням – гіпонімом [1]. У сучасному вітчизняному термінознавстві вивченню родо-видових зв'язків у різних терміносистемах присвятили свої роботи М. Гонтар, О. Чуєшкова, С. Овсейчик, Т. Михайлова, О. Чорна, П. Мельник, Г. Ус, Є. Ковкіна та інші.

Мета статті – дослідити вплив запозиченої лексики на функційні особливості гіперонімів і гіпонімів у науковому дискурсі.

Виклад основного матеріалу. Значний лексико-фразеологічний пласт мови науки і професійної діяльності становить термінологія, адже термін – це

відображення людського прагнення до раціональної й оптимальної усної і писемної комунікації. Поєднання наукових понять чи іншої галузі знань формує її термінологію. У сучасному мовознавстві здебільшого розрізняють поняття ‘термінологія’ та ‘терміносистема’. Ми визначаємо термінологію як сукупність слів та словосполучень, використовуваних на позначення спеціальних понять і застосовуваних в комунікативних ситуаціях у певних галузях знань. Термінологічну систему бачимо як упорядкований та структурований, кодифікований набір термінів певної галузі знань.

Вироблення універсальної дефініції поняття ‘термін’ упродовж тривалого часу перебуває серед актуальних завдань термінознавства. Пошуки спільних точок перетину у визначенні терміна, прагнення сформулювати коротке й чітке визначення цього поняття невпинне. У науковій літературі існує чимало авторських трактувань поняття термін. Узагальнивши різні термінологічні концепції М. Вакуленко пропонує наступний варіант на позначення ‘*терміна*’ (від грец. *τέρμα* ‘кінець, межа’) – це одиниця лексичного рівня (слово або словосполучення), яка позначає певне поняття у відповідній галузі людської діяльності, утворює функціонально-тематичний клас галузевої лексики і є органічним (системним чи позасистемним) елементом термінологічного фонду [2, с. 46-47].

Легке й повноцінне функціонування терміноодиниці можуть забезпечити такі її ознаки як влучність, повнота «зручність і морфологічна придатність до легкого створення від нього похідної та зложеної термінології» [3, с. 11]. У сучасному термінознавстві науковці оперують поняттям ‘вдалий термін’. М. Вакуленко вибудовує наступну послідовність ознак вдалого терміна відповідно до критерія важливості: 1) точність (відповідність морфемної будови терміна його значенню); 2) суттєвість (охоплення ключових сем тлумачення поняття, відсутність хибних семантичних асоціацій); 3) зрозумілість (прозора внутрішня форма); 4) гнучкість (здатність легко творити похідні слова); 5) доброзвучність (відповідність нормам фонотактики); 6) системність (відображення в назві належності до певного класу понять); 7) органічність (відповідність нормам правопису і тенденціям розвитку

мови); 8) сполучуваність (здатність поєднуватися в термінологічні словосполучення); 9) однозначність (на противагу багатозначності); 10) номінативність (на противагу описовості); 11) стислість [2, с. 56]. Окреслені ознаки важливі в практичному застосуванні термінології, основний напрям якої – назовництво понять.

Понятійна ієрархічність, упорядкованість засвідчують межі вивченості різних галузей знань. Прагнення виявити системність – основний рушій будь-якої науки, в якій висновковість від загального до конкретного (дедукція) чи від конкретного до загального (індукція) – найвагоміший спосіб пізнання. Наприклад, у журналістиці *жанри – інформаційні жанри – замітка, репортаж, інтерв'ю*; у торгівлі й маркетингу *торгівля – роздрібна торгівля – спеціалізована роздрібна торгівля, марка – торговельна марка – відома торговельна марка – всесвітньо відома торговельна марка*; в інформаційному праві *інформація – захист інформації – технічний захист інформації – технічний захист секретної інформації* тощо.

Гіпонімія на лексико-семантичному рівні мови один із провідних видів системних відношень, гіперо-гіпонімічним відношенням належать важливі функції у формуванні мовної картини світу. Науці відомі різні погляди на цей тип підпорядкування. У нашому дослідженні ми прихильні до міркувань про те, що гіпер-гіпонімічні відношення визначають найважливіші універсальні зв'язки лексем як одиниць семантичного вимірювання. Гіпонімія, заснована на логіко-семантичному підпорядкуванні, – базовий вид відношень, визначальний в ієрархічній структурі окремих семантичних полів та лексичної системи мови в цілому.

М. Кочерган гіпонімію називає найбільш фундаментальними парадигматичними відношеннями, які структурують словниковий склад мови; на їх основі лексичні одиниці об'єднуються в тематичні й лексико-семантичні групи і поля; панівні позиції родо-видових відношень в лексико-семантичній системі визначають основний тип опозицій – інклюзивні, що надає лексико-семантичній системі домінантно-підпорядкованої впорядкованості [4, с. 269]. На взаємозв'язку

в термінології родо-видових відношень і дефініції акцентує увагу П. Мельник, зазначаючи, що «дефініція не лише пояснює значення терміна, а ще й встановлює його, при цьому значення суворо фіксується й формується через взаємовідношення в межах певної системи. Дефініції формуються в процесі наукового пізнання й містять мінімальну інформацію, необхідну для розуміння, сприйняття й розмежування окремих понять. Родо-видові дефініції можуть вибудовуватися для понять будь-якої категорії, при цьому як родове поняття обов'язково виступає ознака найближчого родового поняття, а здатність формувати різні родо-видові групи від одного родового поняття дає змогу подати розгорнуту семантичну структуру поняття, представити видові значення, незафіксовані в дефініції» [5, с. 119-120].

Розглядаючи гіпонімічні та синонімічні відношення, виявляємо «спільне семантичне ядро», але порівняно з синонімією гіпонімічні відношення проявляються в терміноодинацях лише одноплановою заміною. У тексті може відбуватися еквівалентне заміщення гіпоніма гіперонімом як результат видового підпорядкування під рід, зворотній формат не завжди можливий. Окремо зазначимо, що формування чіткої відповідності пари 'термін – поняття' – важливе завдання систематизації й стандартизації, в, а це насамперед завбачає уникнення термінологічної синонімічності [6].

У сучасному світі наука і техніка розвиваються у супроводі стрімких потоків інформації в різних галузях знань чи професійної діяльності, приводить до виникнення значного в кількісному вираженні пласта нових понять. Субстратом для їх позначення може бути і загальноновживана лексика, і запозичена з інших мов вузькоспеціальна термінолексика.

Запозичування – поширений формат створення нових термінів й одночасно продуктивний спосіб збагачення загальномовного словника. Для запозичених термінів завжди можна знайти преференції порівняно загальноновживаними лексемами, аде їм вже відразу властиві однозначність і нейтральність. Англійська мова, яка останнім часом стала основним джерелом поповнення терміносистем новими одиницями, часто застосовує такий словотвірний спосіб, як

основоскладання, що є одним із аспектів відповідності принципу стислості терміна (наприклад, порівняймо термінолексеми *смайтборд* та *інтерактивна дошка*). Усталені схеми морфологічної адаптації англізмів (наприклад, *tion* – *ція*: *informatization* – *інформатизація*; *ing* – *ування*: *ranking* – *ранжування*, *dumping* – *демпінгування* тощо) так само надають перевага над іншими способами термінотворення.

Інтенсивність запозичування терміноодиниць перебуває в прямій чи опосередкованій залежності від екстралінгвальних причин: державна мовна політика; потреба у використуванні терміна в міжнародних відносинах різного рівня; частотність застосовування терміна тощо [7; 8]. Прагнення гармонізувати національні термінології з міжнародними стандартами, пришвидшення міжнародної співпраці створюють сприятливі умови інтеграції іншомовних термінів в українські галузеві терміносистеми.

Ступінь сформованості терміносистеми-реципієнта, динаміка розвитку галузі знань визначають потребу в запозичуванні. Іншомовні терміни, переважно англізми, посідають різні ієрархічні позиції. Місце запозиченої лексики в родовидових відношеннях стосовно інших термінів визначає наступні формати:

- слово чи словосполучення, утворене на в українській мові, – родовий термін, видовий – термін-англіцизм. Такий формат трапляється в уже сформованих термінологічних системах, а виникнення видових форм спричиняє потреба в називанні нових понять, пристроїв чи їхніх елементів зі змінними властивостями відносно до родового терміна. Наприклад, комплектація сучасних літаків на сьогодні сформована й суттєво не змінюється в процесі проєктування, але конструкторські колективи для полегшення керуваності літака чи зменшення паливних витрат вносять удосконалюють окремі елементи конструкцій, а це потребує нового назовництва: *механізація крила літака* – *елерон*, *спойлерон*, *елевон*; *кінцівка крила літака* – *шарклет*, *вінглет*. Значний приплив запозиченої термінолексики, що вступає в гіперо-гіпонімічні відношення за зазначеним форматом спостерігаємо в економічній термінології: *вартість дисконтна*, *вартість альтернативна*, *вартість імпортна*, *вартість капіталу*, *вартість*

кредиту, вартість підприємства балансова; облік аналітичний, облік камеральний, облік кредитних тощо;

- слово чи словосполучення, утворене на українському ґрунті, – це родовий термін, калька – видовий термін. У літературі переважно використовують коротку форму позначування – іншомовна аббревіатура. Такі форми частотні наукових галузях, які потребують формування спільної інтернаціональної термінологічної системи: *розрахунковий час прильоту – ETA, розрахунковий час вильоту – ETD* (аеронавігація); *дизельний турбований інжекторний двигун – TDI, бензиновий турбований інжекторний двигун – TSI* (двигунобудування); *виконавчий директор – CEO, фактична вартість – ACV, валовий прибуток – GP, прибутки і видатки – P & L* (економіка);

- запозичене слова / словосполучення – родовий і видовий термін. Такий формат властивий галузям з стрімким темпом розвитку, адже результат створення нових типів пристроїв так само потребує називання: *мобільний телефон* (гіперонім) *камера смартфон, комп'ютер* (гіперонім) – *ноутбук нетбук;*

- родовий термін – основа співгіпонімів, сформованих додаванням поточнювальних компонентів до гіпероніма. Такий формат властивий близьким до кінцевого споживача галузям техніки (уточнює важливу для споживачів специфіку), наприклад, *роутер – WiFi-роутер, 3G-роутер, 4G-роутер, 5G-роутер; камера – веб-камера, IP-камера, HD-CVI камера, HD-TVI камера, AHD камера.*

Висновки і перспективи подальших досліджень. Збагаченню лексичного фонду сучасної мови науки і техніки сприяють родо-видові відношення в термінології. Обсяги, місце запозичених лексем в парадигматичних відношеннях термінологічних системах різних галузей знань визначають і лінгвальні, й екстралінгвальні причини. Вивчення гіперо-гіпонімічних зв'язків дозволяє формувати й уточнювати семантичне наповнення галузевих термінологічних систем, використовувати отримані результати при укладанні довідників лексикографічного характеру й накреслює подальші перспективи для лінгвістичних досліджень у цьому напрямі.

Література:

1. Lyons J. Frontmatter. In *Linguistic Semantics: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press. 1995.
2. Вакуленко М. О. Синтез дескриптивного та прескриптивного підходів у сучасній кодифікації українського наукового термінолексикону: дис. ... д-ра філол. наук: за спец. 10.02.21 – «Структурна, прикладна та математична лінгвістика». Український мовно-інформаційний фонд НАН України, Національна академія наук України. Київ, 2020. 432 с.
3. Шелудько І., Садовський Т. Словник технічної термінології (загальний). Київ: Держ. вид-во України, 1928. 588 с.
4. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: підручник. Київ: Академія, 2006. 464 с.
5. Мельник П. В. Особливості виявів гіперо-гіпонімічних відношень в термінології інформаційного права. *Закарпатські філологічні студії*. Випуск 27. Том 3. 2023. С. 118–123
6. Архипенко Л. Запозичення в парадигмі синонімічних відношень української фінансової терміносистеми. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 71, том 1, 2024. С. 147-152
7. Архипенко Л.М. Етапи і ступені адаптації іншомовних лексичних запозичень в українській мові (на матеріалі англіцизмів у пресі кінця XX – початку XXI ст.). Харків: Вид-во ХНЕУ, 2008. 168 с
8. Архипенко Л. М. Англіцизми в українській мові: причини, наслідки, перспективи запозичування / Л. М. Архипенко // *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського*. Серія: Філологія. Журналістика. – 2021. – Т. 32 (71). – № 5. – Ч. 1. – С. 1-6. URL: <http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/27225>

Arkhypenko L. The impact of borrowed vocabulary on the formation of hypero-hyponymic relations in terminological systems

Summary. Today terminology is the most dynamic layer of the lexical system of the language. The study of terminological systems has important scientific and practical significance for solving the key tasks of modern linguistics, in particular lexicology. The fact that any information is distributed in the modern globalized world mainly through the medium of the English language has become undeniable, which determines the constant need for a thorough study of the layer of lexical borrowings in the modern Ukrainian language, in particular in the terminologies of various fields of knowledge. One of the types of semantic relations in terminology are hypero-hyponymous. The purpose of the proposed article is to investigate the influence of borrowed vocabulary on the functional features of hyperonyms and hyponyms in scientific discourse. Hyper-hyponymous relations belong to the fundamental types of paradigmatic relations. As a result of the study, it was established that this type of relationship is fundamental in the structuring of both the vocabulary as a whole and its special vocabulary; it was found that the grid of genus-species relations indicates the place of the term unit in the system and makes it possible to predict the appearance of new terms that will find free places in the hypero-hyponymic structure. The substrate for the emergence of new terms can be both commonly used vocabulary and highly specialized vocabulary borrowed from other languages. It has been proven that borrowing is a common format for creating new terms and at the same time a productive way of enriching the general language dictionary; borrowed terms have preferences compared to commonly used lexemes due to their inherent uniqueness and neutrality. It is concluded that the intensity of borrowing of term units is directly or indirectly dependent on extralingual reasons, and the enrichment of the lexical fund of the modern language of science and technology is facilitated by generic-species relations in terminology that arise as a result of term borrowing.

Key words: term, terminological system, hypero-hyponymic relations, borrowing, foreign vocabulary.